

УДК 130

Жукова Н. А.

ТВОРЧО-ПОШУКОВИЙ ХАРАКТЕР НІМЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ КУЛЬТУРИ: ДОСВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статье анализируются философско-культурологические концепции, получившие развитие во второй половине XIX века, и их влияние на дальнейшее развитие культуры.

Ключевые слова: *культура, элитарная культура, мораль, эстетизм, нигилизм.*

In the article the analysis of philosophical conceptions is done cultures which got development in the second half of XIX of age, and also their influence, on further development of culture.

Keywords: *culture, elite culture, moral, aesthetism, nihilism.*

Перша половина ХІХ століття проходить під «знаком» І. Канта. Його філософія – це «завершення» й одночасно критика Просвітництва. Разом із тим вона спонукає до розвитку класичної європейської філософії, а також має неабиякий вплив на теоретичні концепції романтиків. Висновок І. Канта про посередницьку роль естетичного судження в досягненні єдності культури і людини – красі як символі моральності – романтики трансформували у переконання про вищу місію мистецтва, яке здатне «повернути» втрачену цілісність сучасної їм культури, й можливість універсального розвитку митця. Твердження І. Канта про специфічність мистецтва в романтизмі переосмислюється, а саме проголошується абсолютизація культурної значущості художньої творчості, «прекрасне» стає синонімом «духовного», поезія – вищою реальністю.

Поділяючи висновок романтиків щодо особливої ролі естетичного судження в досягненні цілісності культури, А. Шопенгауер дещо інакше трактує зміст естетичної рефлексії. Як слушно зауважує українська дослідниця О. Оніщенко, «проблематика некласичної естетики значною мірою актуалізує звернення до теоретичного доробку А. Шопенгауера, який через визнання, але серйозну полеміку з позицією І. Канта, випереджає ідеї Ф. Ніцше та З. Фрейда» [1, с. 115]. Зрозуміло, що А. Шопенгауер вплинув і на специфіку некласичної естетики – діалог теорії та мистецької практики, адже інтерес до спадщини філософа виявили видатні митці кінця ХІХ – ХХ століть, зокрема Р. Вагнер, Г. Ібсен, Т. Манн, С. Беккет та ін., і це «надає підстави стверджувати, що Шопенгауер назавжди змінив інтелектуальну карту світу» [10, с. 115]. Саме тому, аналізуючи ніцшеанство як підґрунтя елітарних концепцій, не можна «обійти» концепцію А. Шопенгауера.

Філософія життя (представником якої є А. Шопенгауер) – певне продовження естетизму – «намагається визначити, як організувати своє існування, щоб отримати якомога більше переживання прекрасного в його різноманітних формах...» [3, с. 7]. На думку А. Шопенгауера, «неоромантизм» – це перехід іде гармонійного злиття

естетичного суб'єкта з природою в ідею етичного заперечення життя, естетичне споглядання стає позицією етичного героїзму, а «отримання» культури визнається прерогативою небагатьох посвячених, що зберігають її від профанації. Уперше, таким чином, культура приписується до сфери належного, призначення якого – піднятися над природно-сущим шляхом придушення всіх природних проявів життя: культура наділяється виразно репресивною функцією.

Якщо А. Шопенгауер бачив сенс культури в етичному запереченні життя і песимістично оцінював людське буття, якщо Ф. Ніцше приймав трагізм людського життя з позицій творчого героїзму і бачив у «вищій» культурі елітарний засіб творчого життєствердження, то В. Дільтей робить спробу виявити взаємну обумовленість культури і життя. Для цього він розглядає форми культури в історичному змінненні їхнього життєвого змісту, виходячи із шеллінгіанського трактування символічності культури з поправкою на кантівський апріорізм. За В. Дільтеєм, головне завдання полягало у відмежовуванні від принципу історизму та раціоналістичного ідеалізму Гегеля. Наразі власне завдання філософ убачає в розробленні специфічно-історичного методу дослідження культури.

Історичне знання або, кажучи ширше, гуманітарне знання збігається у В. Дільтея з науками про дух. Наслідуючи кантівське розділення природи і свободи, В. Дільтей уперше чітко ставить питання про своєрідність методології дослідження обох об'єктів. Історична реальність, за філософом, є ірраціональним життєвим потоком, що пропущений через розум і волю людей (він несе на собі відбиток їхнього світогляду). У контексті цієї концепції безглуздо говорити про самосвідомість на відміну від пізнання світу, оскільки «речі», що переживаються, відразу суть і «переживання речей»; тут самосвідомість злита з усвідомленням іншого. Можна сказати, що Я – це «мій світ». Унаслідок цього будь-яка спроба говорити щось про себе виявляється розповіддю про ставлення до «іншого». Ніякого «абсолютного» вирішення пізнавальних проблем не існує, адже немає якоїсь жорсткої «об'єктивної реальності», з якою зовнішнім чином співвідноситься свідомість. У пізнанні герменевтики не може бути «висновку», тому що воно – процес самозміни.

На думку науковця, на відміну від природознавства, цілком достатнім є метод причинно-наслідкового пояснення, дослідження культури певного суспільства передбачає специфічний метод розуміння життєвих цілей і мотивів діяльності людини. В. Дільтей, наслідуючи кантівське телеологічне судження, протиставляє природне та культурне, сприяючи тим самим витісненню наук про природу із сфери культури. Життєвий світ людини – це не «навколишній» світ, а світ, у якому ми живемо («життєвий світ») [11, с. 97].

За В. Дільтеєм, проникнення через художнє співпереживання у світоглядний зміст культури – ключ до вивчення історії суспільства. Слід зазначити, що основну увагу учений закликає приділити аналізу мови, за допомогою якої «висловлює себе в культурі життя». Історичні форми культури, наголошував філософ, – це адекватна добі символізація історичного життя. Отже, філософсько-культурологічна концепція В. Дільтея ґрунтується на визнанні принципової відмінності життя та духу, а проблема культури як посередника між природою та волею в його концепції зберігає

своє значення.

Безумовно, Ф. Ніцше можна розглядати представником тої ж спрямованості думки, що і В. Дільтей. Водночас вони спиралися певним чином на засади Й. Гете, А. Шопенгауера, К. Маркса. Адже всі вони закликали полишити мляві логічні побудови й звернутися до «самого життя». Отже, й сама назва – «Філософія життя», якою історики філософії позначають перш за все сукупність поглядів Ф. Ніцше, – підкреслює цей зв'язок. Але Ф. Ніцше й сьогодні не є тим філософом, чий спадок «оцінюється» однозначно, вже не кажучи про «оцінки» його сучасників та мислителів наступних десятиліть, де плеханівська оцінка філософії Ф. Ніцше як «ідеології інтелігента, що збісився», є не найрізкішою.

Безумовно, Ф. Ніцше на відміну від В. Дільтея та Ріккєрта жив у ХІХ столітті, але це той випадок, коли слід наголосити: історичний час не тотожний астрономічному. І Ф. Ніцше, чужий для своєї доби, стає у ХХ столітті володарем думок.

У своїх настроях Ф. Ніцше, закоханий в античність, виглядає законним спадкоємцем німецького романтизму, літературно-політичної течії «Буря і натиск», але «велика поверховість християнсько-буржуазного світу» для нього не прийнятна. У цьому сенсі його можна порівнювати з К. Марксом, для якого буржуазні ідеали та буржуазна обмеженість у будь-якому вигляді теж були неприйнятні, але для Ф. Ніцше наука і науковий підхід (ідеал філософії і філософствування для К. Маркса) – не більше ніж «проміжна станція, де знаходять своє природне полегшення й задоволення середні, багатогранніші й складніші істоти: усі ті, кому діяльність не до вподоби» [6, с. 284], не кажучи вже про те, що Ф. Ніцше рішуче відкидає соціалістично-комуністичний ідеал К. Маркса, розцінюючи його як пропаганду загальної посередності.

Вислів Ф. Ніцше про мораль шокував і навіть зараз шокує: «Мораль – це звіринець; передумова її та, що залізні лозини можуть бути кориснішими, ніж свобода, навіть для вже спійманих; інша її передумова, що існують приборкувачі звірів, які не зупиняються перед найжахливішими засобами – які уміють користуватися розжареним залізом. ...Щоб мати правильне уявлення про мораль, ми повинні поставити на її місце два зоологічні поняття: приручення тварини і розведення відомого виду» [6, с. 174]. Проте можна стверджувати, що саме його етична концепція є підґрунтям наступних, в тому числі й сучасних, елітарних концепцій.

До речі, сучасний український дослідник В. Личковах у роботі «Від Фауста до Леверкюна: вступ до неklasичної естетики» зазначає, що «від Ф. Ніцше і Е. Фромма розповсюджується ідея „смерті” бога і людини, появи людської одномірності й „нешасної”, „розірваної” свідомості. У цьому фіксується факт перетворення колись титанічної ренесансної особи... у „приватного індивіда”. У постмодерністському суспільстві людина сходить від висот Прометєя до глибин Протєя, від особистої самовідданості й непохитності до пристосовництва й мімікрії» [2, с. 181]. У процитованому фрагменті для нас показовим є те, що В. Личковах, акцентуючи увагу на світоглядному перевероті в постмодернізмі, наголошує саме на етичному аспекті.

Наразі, повертаючись до концепції Ф. Ніцше, відзначимо, що філософ виступає проти «християнсько-моральної інтерпретації світу», в основі якої лежить «греко-християнська метафізика». У її витоках істина, благо і краса – непорушна триєдність.

Критика метафізики у формі гегелівського «абсолютного ідеалізму», тобто її викриття як «ілюзорної свідомості» (К. Маркс), заміна метафізики наукою означає, за Ф. Ніцше, «вбивство Бога». Результатом цього виявляється нігілізм. Наука в ролі світогляду, що відкинула метафізику і позбавила людину панівної ролі у Всесвіті, але це лише дрібна деталь у процесі втрати колишніх цінностей. Позбавлені ореолу божественного заступництва, розпадаються європейські держави; розквітають анархізм, націоналізм, тероризм; в економіці ключові пости займає посередність з її неодмінними рисами – не обов'язковістю, корупцією, прагненням задовольняти нижчі потреби. Антагонізм між сучасною Ф. Ніцше державою і «справжньою» культурою полягає в тому, що державі вона, по суті, не потрібна. Державі потрібна усереднена, дозволена, дозована, «клішована» культура. Звідси ж з'являється панування миттєвого, щохвилинного в культурі, естетизм, що розуміється як порожня гра, як мистецтво заради мистецтва і т. ін.

Усе це, згідно з Ф. Ніцше, наслідки нігілізму, початок якому поклав романтичний песимізм: у філософії – А. Шопенгауер, у музиці – Р. Вагнер. При цьому сам Ф. Ніцше зовсім не «нігіліст» – не випадково він виступає проти А. Шопенгауера і Р. Вагнера як провісників саме нігілізму. Але якщо Ф. Достоєвський, для якого нігілізм – це помилка людського розуму, що втратив скромність, закликає повернутися до релігійної істини, то Ф. Ніцше, для якого нігілізм – це процес знецінення цінностей, вбачає вихід в їх переоціненні.

Цінності, у його розумінні, це щось подібне до тримального каркасу культури: вони забезпечують людині «укоріненість у бутті», тривалість, вихід за межі власного «тут і тепер», відкривають їй перспективу. У цьому плані вони відіграють роль принципу збереження.

Принцип збереження – це настанова на збереження, прагнення до збереження і зростання. Звідси виникає поняття «субстанція», яке, згідно з Ф. Ніцше, є логічним наслідком поняття «індивідуальний суб'єкт», а не навпаки. Тут хід думки філософа нагадує міркування В. Дільтея, адже у нього поняття субстанції «в собі» – чинник похідний: спочатку ми переживаємо самотійність, а потім виражаємо її поняттям. Але філософ іде далі: саме поняття «суб'єкт» в його онтології позбавляється сенсу. Суб'єкт – не що інше, як висловлювання нашого бажання зберегтися, і тому це «фікція», у якій пов'язані свідомістю єдність і тотожність. За допомогою цієї фікції ми мислимо становлення в бутті, замість того щоб мислити становлення як буття. Звідси, за Ф. Ніцше, з'являється зіставлення буття і небуття, тобто відбувається знецінення життя всередині становлення; в ієрархії онтологічних цінностей мертвий продукт коштує більше, ніж «породжувальне» начало.

Філософ наголошує, що життя зберігається завдяки ціннісній настанові «волі до влади», без якої немає «зростання». Не живе лише те, що залишається рівним самому собі. Тому центральне місце в ніцшеанській картині світу займає «воля до влади» як космічний, всесвітній початок, як головний двигун життя всередині становлення. Із

цього впливає і трактування переоцінення цінностей як вираз волі до влади.

Поділяючи шопенгауерівське розуміння світу як вічно стражденної космічної життєвої стихії, Ф. Ніцше також вважає життя людини глибоко трагічним процесом нескінченного творчого становлення – породження і знищення всіх цінностей культури, який вимагає надлишку сил. Цей творчий надлишок життя, що не лякається трагізму людського буття, філософ називає діонісійським началом у культурі, що, у свою чергу, забезпечує її життєздатність. І тут Ф. Ніцше вступає в полеміку з А. Шопенгауером, якого звинувачує в посяганні на невід’ємне право життя – свободу її творчого прояву. «Шопенгауер, – зауважує Ніцше в роботі „Воля до влади”, – є зятятою людиною моралі, яка заради виправдання своїх моральних оцінок стає врешті світозаперечувачем. Урешті навіть містиком» [6, с. 177].

Ідеал Ф. Ніцше – не заперечення світу, не песимізм, а наповнене життя, оптимізм, «воля до влади», якій все підпорядковується. Ось як філософ логічно вибудовував свою концепцію: «Мораль як вища цінність (господарка над всіма фазами філософії, навіть скептичної). Результат: цей світ зовсім не придатний. Він не є „істинний світ”. Що визначає в цьому випадку вищу цінність? Що, власне, є мораль? Інстинкт декадансу; тут втомлені та обділені мстять цим засобом за себе; історичний довід: філософи постійно були декадентами... на службі нігілістичних релігій. Інстинкт декадансу, який виступає як воля до влади. Доказ: абсолютна ненормальність засобів протягом усієї історії моралі. Загальний висновок: попередні вищі цінності – поодинокий, частковий випадок волі до влади, сама мораль є частковий випадок імморальності» [10, с. 210–211].

Отже, мораль, обернена проти життя (філософія Платона, християнство, філософія А. Шопенгауера, ідеалізм), за Ф. Ніцше, – шлях звироднілості людського духу, знищення як такої волі до життя, суть якого – вічне становлення й утвердження. Тому етику самозаперечення життя філософ розглядає як продукт занепаду язичницької міфології, а етичне самозаглиблення Сократа – як перший симптом декадансу, що став провідним мотивом християнської свідомості.

Мораль як особливу форму культури Ф. Ніцше ототожнює з християнством і робить предметом найнещаднішої критики. Переоцінення всіх цінностей приводить його до висновку не тільки про ворожість моралі до життя як такого, але і про згубність її для культуротворчості. Порятунок людства від звироднілості, розвиток його творчих потенцій мислитель вбачає в поверненні до досократівського сприйняття життя – у вічному поверненні до міфологічної тотожності людини зі світом.

Неабияке значення для культури, як вважає Ф. Ніцше, має мистецтво міфу, що не знає моральних критеріїв: пройняте діонісійською символікою, воно знову і знову оновлює дух людини і дає їй силу та мужність для творення. Вищий же сенс людського буття і його тягар, нести який під силу далеко не кожному, – це тягар пізнання, нестримне прагнення до істини. Пізнання життя в його трагізмі та здатність, незважаючи на жах і страждання, «бути самому вічною радістю становлення», що є долею еліти – носіїв «вищої культури», які, на переконання філософа, представляють позицію «витонченого героїзму» [5, с. 730].

Переживши вже в дитинстві наївну релігійність (а отже, і моральність), потім залученість у мистецтво (сфера, де вивільняється творча енергія), «геній культури», на переконання Ф. Ніцше, може використати як свої знаряддя і брехню, і насильство заради вищої мети людського життя – трагічної мудрості буття. Для «слабких», здатних «загинути від істини», зберігає сенс «низька культура» – релігія і мистецтво, які в аполлонійському баченні життя створюють радісну ілюзію примирення зі світом, «твердження й благословення буття». За Ф. Ніцше, «хто хоче пожинати в житті щастя й достаток, той хай завжди уникає зустрічі з „вищою культурою”» [9, с. 185]. «...Вища культура, – пише Ф. Ніцше, – повинна дати людині подвійний мозок, ніби дві мозкові камери: по-перше, щоб сприймати науку і потім щоб сприймати не-науку; вони повинні бути поряд... і виключати будь-яке змішання; це є вимогою здоров'я... Якщо ця вимога вищої культури залишиться незадоволеною, то можна майже з достовірністю передбачити подальший хід людського розвитку... ілюзія, помилка, фантастика крок за кроком завоюють свій колишній ґрунт, бо вони пов'язані із задоволенням; найближчим наслідком цього з'явиться крах наук, зворотне занурення у варварство...» [9, с. 169–170].

Елітарна езотерична культура є для Ф. Ніцше єдиним гарантом порятунку людства від звироднілості та загибелі. Він стає одним із глибоких дослідників нігілізму, який, на його думку, охоплює всі сфери людської діяльності і свідомості. Правда, філософ наголошував на подвійній природі нігілізму: нігілізм як ідеал могутності зла, надлишку життя, який може бути або руйнівним, або іронічним, а також нігілізм як знак підвищеної міцності духу (активний нігілізм). Проте обидва для людини, на думку Ф. Ніцше, є небезпечними, бо сприяють втраті людиною віри в саму себе. Науковець бачив в нігілістичному русі вираз декадансу, а сам декаданс розглядав як природне і необхідне явище самого життя. До наслідків декадансу філософ відносив порок, хворобливість, алкоголізм, песимізм, анархізм, розпусту тощо.

Нігілізм, за Ф. Ніцше, народжується з усвідомлення безглуздості життя та марності спроб віднайти цей смисл. І тут на допомогу може прийти мистецтво: «...мистецтво існує для того, щоб ми не загинули від істини», – заявляє філософ [1, с. 546]. Митець перетворює грубу дійсність у дещо прекрасне завдяки процесу автотрансценденції. Адже факт буття, за Ф. Ніцше, можна визнати лише як естетичне явище.

Цікавий факт: таке ставлення до дійсності та до мистецтва збігається з поглядами представників концепції «мистецтва для мистецтва», зокрема О. Уайльда. На такий збіг звернув увагу в 1948 році Т. Манн, який у роботі «Ніцше у світлі нашого досвіду» писав: «Не можна не дивуватися близькою схожістю деяких міркувань Ніцше з тими випадками проти моралі, не завжди тільки ефектними, які приблизно в той же час шокували та розважали читачів англійського естета Оскара Уайльда» [4, с. 178].

Ф. Ніцше та О. Уайльд, як слушно зауважив російський дослідник Д. Яковлев, «окреслюють межі європейського естетизму, яким він був наприкінці ХІХ століття, межі всередині яких міститься велика різноманітність варіантів. Ця різноманітність

продовжує реалізовуватися вже в нашому столітті і, напевно, далеко ще невичерпана; причому в процесі розвитку естетизм не втрачає своїх вихідних і принципових настанов» [12, с. 164].

Моральний критицизм був загальною тенденцією кінця XIX – початку XX століття і тим ґрунтом, на якому народжувались нові теорії, у тому числі й теорія естетизму. Ф. Ніцше в роботі «По той бік добра і зла» писав: «Мораль у Європі є нині мораллю стадних тварин» [6, с. 651], а в «Генеалогії моралі» філософ зауважує, що «до сих пір дозволялося шукати красу лише в морально доброму. Це достатньою мірою пояснює, чому так мало знайшли і так багато часу втратили на пошуки уявних чеснот. Але також правильно, що в злі містяться сотні видів щастя, про яке не здогадуються добродішні, у ньому існують й сотні видів краси, багато з яких ще не знайдені». За мислителем, «уся вища культура та література класичної Франції виростили на ґрунті статевого поклику» [7, с. 193].

Напевно, для Доріана Грея О. Уайльда (а можливо, і для самого Уайльда) зло іноді було лише одним із засобів втілення того, що він вважав красою життя.

Отже, і прибічники естетизму, і Ф. Ніцше ставлять мистецтво і красу по іншій бік добра та зла і знімають з художньої творчості відповідальність за можливі побічні наслідки неестетичного характеру. Нас в цьому випадку цікавить не імморалізм Ніцше та Уайльда, а загальна тенденція – замкнути мистецтво на мистецтві шляхом естетичного знецінення дійсності, перетворення митця у критика, який розглядає вже створені шедеври виключно як точку відліку для нового твору. Правда, Ф. Ніцше на відміну від прибічників естетизму відкидає культ оригінальності як деяку цінність у собі, а також романтичний ідеал спонтанного, безконтрольного творення. Краса, за філософом, досягається завдяки акту самоутвердження, який формує, змінює дійсність, щоб зробити її прекрасною, тобто придатною для потреб людини.

Заявляючи про те, що людина перестає бути митцем, а стає художнім твором, мислитель постулює положення про те, що існування світу та людини може бути виправданим тільки естетично. Звинувачуючи митців у прислужуванні моралі, релігії та філософії, Ф. Ніцше створює своєрідну мораль, філософію і релігію надлюдини, яка, за мислителем, – втілена воля до становлення, до творчості, яка передбачає і факт власної кінця: вона тому і надлюдина, що намагається подолати в собі людське, свою обмеженість у всіх її аспектах – обмеженість терміну життя, обмеженість сили, обмеженість знання – вона говорить «так» становленню. Філософ обґрунтовує трансцендентність митця, піднімаючи його до рангу деміурга й одночасно намагаючись зробити мистецтво надбанням, здобутком широких мас, що беруть участь у сакральній містичній дії діонісійського мистецтва.

Відзначимо, що на межі XIX – XX століть неоромантики, Ф. Ніцше, а згодом представники модерну розширили смисл художнього за допомогою інтересу до сакрального, магічного, міфологічного і релігійного. «Без міфу, – пише автор „Народження трагедії з духу музики“, – будь-яка культура втрачає свій здоровий творчий характер природної сили: лише обставлений міфами обрій замикає культурний рух в деяке закінчене ціле. Всі сили фантазії і аполлонійських мрій тільки міфом рятуються від безцільного блукання».

Жукова Н. А. ТВОРЧО-ПОШУКОВИЙ ХАРАКТЕР НІМЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ КУЛЬТУРИ: ДОСВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Література:

1. Гилберт К. Э. История эстетики / К. Э. Гилберт, Г. Кун. – СПб. : Алетейя ; Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000.
2. Личковах В. Від Фауста до Леверкюна: вступ до неокласичної естетики (лекції з філософії сучасного мистецтва) / В. Личковах. – Чернігів, 2002.
3. Маламура О. О. Концепція естетизму в контексті західноєвропейського романтизму : автореф. дис. ... канд. філос. наук / О. О. Маламура. – К., 2003.
4. Манн Т. Художник и общество. Статьи письма / Т. Манн. – М., 1986.
5. Ницше Ф. Esse Homo / Ф. Ницше // Ницше Ф. Сочинения : в 2-х т. / Ф. Ницше – Т. 2. – М., 1990.
6. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше // По ту сторону добра и зла : сочинения / Ф. Ницше. – М. : Эксмо ; X. : Фолио, 2006.
7. Ницше Ф. Сумерки кумиров, или как философствовать молотом / Ф. Ницше // О пользе и вреде истории для жизни; Сумерки кумиров; Утренняя зоря : сборник / Ф. Ницше ; пер. с нем. – Мн. : ООО «ПОппурри», 1999.
8. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше // По ту сторону добра и зла : сочинения / Ф. Ницше. – М. : Эксмо ; X. : Фолио, 2006.
9. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше // По ту сторону добра и зла : сочинения / Ф. Ницше. – М. : Эксмо ; X. : Фолио, 2006.
10. Оніщенко О. І. Понятійний апарат неокласичної естетики: до проблеми універсалій та універсалізму / О. І. Оніщенко // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2008. – Вип. 21.
11. Философия культуры. Становление и развитие / ред. М. С. Каган, Ю. В. Перова и др. – СПб. : Лань, 1998.
12. Яковлев Д. Е. Философия эстетизма / Д. Е. Яковлев. – М. : Изд. центр науч. и учеб. программ, 1998.